

Вишња Станчић*

Институт за политичке студије, Београд

Миша Стојадиновић**

Институт за политичке студије, Београд

ОДНОС НАУКЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ: ВИЂЕЊЕ ПОЛА ФАЈЕРАБЕНДА***

Сажетак

Развој науке и технике представља једну од кључних карактеристика модерног доба, па се данас научни стил мишљења сматра супериорном формом људске духовности. Поред еманципаторског потенцијала, наука, међутим, садржи и негативну димензију - у виду потенцијално погубних ефеката научних резултата, па је потребно преиспитати сам смисао, домаћај и положај науке у савременим демократским друштвима. У том смислу, аутори у овом раду најпре анализирају традиционално схватање науке, а затим и приступ који се у оквиру савремене теорије науке и епистемологије назива *новом сликом науке*. Овакав приступ представљен је кроз Фајерабендово виђење науке и њеног положаја и моћи у демократском друштву. Фајерабендова позиција карактерише се као епистемолошки анархизам, односно теоријски и методолошки плурализам. Аутори надаље разматрају етичке и политичке импликације супротстављених теоријских позиција монизма и плурализма. У светлу поменутих разматрања, циљ аутора је да укажу на одређене недостатке и слабости

* Имејл-адреса: visnja.stancic@ips.ac.rs

** Имејл-адреса: misa.stojadinovic@ips.ac.rs

*** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

традиционалног схватања науке. У раду су коришћене следеће методе: интерпретативна метода, критичка и евалуативна метода, метода појмовне и нормативне анализе.

Кључне речи: Фајерабенд, демократија, наука, рационализам, релативизам, плурализам.

ФАЈЕРАБЕНДОВО СХВАТАЊЕ НАУКЕ

Фајерабендово становиште, које карактерише критика традиционалне филозофије науке, припада оним токовима савремене теорије науке и епистемологије који чине тзв. *нову слику науке* (Берберовић 1990, 265). Преиспитујући постојећа становишта, Фајерабенд, дакле, пружа нови поглед на смисао и домаћаје саме науке, као и на њен положај у савременом друштву. По чему се, дакле, издваја Фајерабендово схватање науке? У предавању одржаном 1974. године Фајерабенд износи контроверзну тезу о томе да друштво треба заштитити од науке: „Желим да одбраним друштво и његове припаднике од свих идеологија, укључујући и науку.” Како даље наводи, ниједну идеологију не треба схватити превише озбиљно, већ све идеологије треба посматрати „као бајке које имају да кажу много интересантних ствари, али које у себи такође садрже и гнусне лажи” (Фајерабенд 1985, 351).

На који начин Фајерабенд образлаже свој став о томе да науку не треба посматрати као супериорну форму људске духовности, већ само као једну од *идеологија*? У току XVI и XVII века наука је била средство еманципације човека, тиме што је представљала алтернативно гледиште у односу на религију, односно једну од слика света које су се међусобно такмичиле. Данас су, међутим, према мишљењу Фајерабенда, ставови научника у потпуности изузети од критике, баш као што су то својевремено били ставови свештеника. На тај начин, односно укидањем опонентских мишљења, наука се постепено претворила у догму. У том смислу, Фајерабенд истиче како наука данас „постаје исто тако опресивна као оне идеологије против којих се некада борила”, стога је треба учинити мање ауторитарном (Фајерабенд 1985, 352).

Шта је оно што научни стил мишљења данас чини преферираним обликом људске духовности, односно преферираном сликом света? Како се објашњава чињеница да наука заузима доминантан положај у животу модерног човека? Традиционални приступ науку посматра као подухват који се одликује рационалношћу, односно који води истини и као такав представља одсликавање стварности. Кључни појмови који овде фигурирају јесу, дакле, *истина*, *објективност*, *рационалност* и *универзалност*. Наука се, дакле, издваја по специфичном *научном методу*, као и резултатима које постиже. Другим речима, суштинску карактеристику научних теорија чини истина, која се разуме као кореспонденција између теорије и искуства.

Шта је, међутим, погрешно увези са оваквим становиштем? Погрешан је сам концепт истине, односно схватање по коме можемо уопште говорити о кореспонденцији између научних ставова и стварности, јер таква кореспонденција из теоријских разлога није могућа. У том смислу, сама употреба категорије истине у контексту научног истраживања води догматизацији науке и онемогућава њен прогрес; следствено томе, истина се показује као „негативна вредност” (Синђелић 2005а, 239). О кореспонденцији између научних теорија и чињеница не можемо говорити, јер не постоје чисти опсервациони искази. Не постоји, дакле, искуство које је теоријски неутрално, односно које није контаминирано одређеним појмовним апаратом, тј. априорним претпоставкама. У прилог оваквом схватању можемо навести Ајнштајнову тезу о томе да свако знање нужно садржи одређене метафизичке претпоставке, па тако појам *истине* није могуће применити у науци (245).

Говорећи о томе да, супротно традиционалном схватању, истина не представља суштинску карактеристику научних теорија, Фајерабенд се, дакле, ослања на Кантову идеју да „ми живимо и умиремо у тамници нашег концептуалног апарата” (Синђелић 2005а, 249). Уколико не важи *принцип аутономије факата*, односно уколико не постоје *објективне чињенице*, онда није могуће ни сазнање саме стварности. Другим речима, ниједна теорија не може да буде изведена из чистог опсервационог искуства, јер такво искуство не постоји. Свако искуство је, дакле, теоријски интерпретирано; како

Попер истиче: „Ми увек интерпретирамо, то јест теоретишемо, на свесном, на несвесном и на физиолошком нивоу” (Lakatos and Musgrave 1968, 163–164 цитирано у: Синђелић 2005а, 241). Сами наши чулни органи представљају извесну врсту теорије, односно концептуалног апарата, помоћу ког организујемо искуство. Штавише, сама опсервација није ни могућа без одређених принципа селекције и организације, односно априорних претпоставки. Не можемо, дакле, говорити о искуству које постоји пре и независно од одређене теорије - оно увек настаје заједно са теоријским претпоставкама.

У том смислу, и за сам језик можемо рећи да садржи одређене метафизичке претпоставке, које представљају принципе класификације искуства. Сама структура језика утиче, дакле, на посматрање и слику света. О овоме говори Ворфов *принцип језичке релативности*: „Сви посматрачи нису вођени истом физичком евиденцијом до исте слике света ако њихове лингвистичке основе нису сличне, или не могу бити усаглашене на неки други начин” (Whorf 1956, 214 цитирано у: Синђелић 2005а, 242).

Из претходно наведених ставова следи да теорије нису једнозначно одређене од стране чињеница, односно да одређени скуп чињеница може једнако добро да буде објашњен од стране више различитих алтернативних теорија. Уколико је тако, онда нема смисла говорити о истинитости научних исказа као кореспонденцији између теорије и искуства, већ само о њиховој експланаторној и предиктивној моћи, елеганцији, економичности и слично. У том смислу, категорија истине као методолошки захтев онемогућава прогрес у науци, па је неопходно разарање мита о истини као инхерентној карактеристици научних теорија.

Уколико истина не представља дистинктивну одлику науке, односно оно што разликује науку од других форми људске духовности, Фајерабенд поставља питање - зашто се наука сматра супериорном у односу на, рецимо, мит, религију или уметност? (Feuerabend 1978, 73). Из перспективе традиционалног схватања науке одговор на ово питање састоји се у ставу да оно што науку, између осталог, издваја јесте специфични *научни метод* - који је јединствен и даје резултате,

односно доводи до научних открића. Фајерабенд, међутим, доводи у питање овакво схватање, истичући да нам сама историја науке показује да не постоји универзални метод, односно процедура у научном истраживању; штавише, до многих револуционарних открића у науци дошло се управо кршењем установљених правила (98).¹ Показује се, дакле, да крута и ригидна правила нису пожељна, односно да управо онемогућавају научни прогрес.

Сходно томе, потребно је да истовремено постоји више различитих, алтернативних теорија и метода, потенцијално инкомпатибилних или чак несамерљивих, које би се међусобно такмичиле, приморавајући једна другу на бољу артикулацију, и на тај начин доприносиле развоју наше свести, напомиње Фајерабенд (Feuerabend 1993, 30). Свако правило, колико год било плаузибилно, има своја ограничења, па се, следствено томе, не може прокламовати као универзално и заувек постављено. Штавише, инсистирање на једном одређеном теоријском приступу или методу води догматизму у науци. У том смислу, Фајерабенд истиче да постоји „само један принцип који може бити брањен под свим околностима и на свим степенима људског развоја, а то је принцип: *све иде (anything goes)*” (19).

Овакву Фајерабендову позицију можемо окарактерисати као епистемолошки анархизам, који представља специфични приступ филозофским питањима науке. Овакав приступ огледа се у залагању за плурализам на теоријском, методолошком и идеолошком плану, односно противљењу свакој врсти догматизма (Синђелић 2005в, 257). Теоријски плурализам подразумева да ниједну теорију или веровање, колико год да је у датом тренутку неуобичајено или чудно, не треба заувек искључити. Многи примери из историје науке управо нам показују да теорије које су у одређеном историјском периоду биле одбачене као ненаучне, након одређеног временског периода, односно промене парадигме и система референције, бивају прихваћене. Један од таквих примера јесте акунпуктура,

1 Како би показао да је до многих открића дошло управо зато што су неки мислиоци одлучили да се не држе ‘очигледних’ методолошких правила или су их, пак, прекршили несвесно, Фајерабенд наводи не тако малобројне примере из историје науке: откриће атомизма у Антици, Коперниканска револуција, као и успон модерног атомизма - кинетичка и квантна теорија (Feuerabend 1993, 14).

која је до недавно сматрана алтернативном медицином, а данас је уврштена у корпус науке. На основу претходних ставова можемо закључити да историја науке јесте неодвојиви део саме науке, односно филозофије науке.

Теоријски и идеолошки плурализам подразумева коегзистенцију алтернативних погледа на свет, па се тако Фајерабенд, на пример, залаже за то да поред физике, астрономије и историје буду једнако присутне и магија, астрологија и изучавање легенди. Како истиче, потребно је да научници „имају противтежу у врачевима, свештеницима или астролозима” (Фајерабенд 1985, 361). Све идеологије су, дакле, потребне и корисне, али само када коегзистирају заједно са другим идеологијама; уколико то није случај - оне постају доктринарне и опасне. Као пример Фајерабенд наводи традиционалну кинеску медицину, која се показала ефикасном, а која је заснована на идеологији значајно различитој у односу на идеологију западне медицине, односно науке (357).

Када је реч о методолошком плурализму, он подразумева став да, колико год да се одређено правило сматра рационалним или фундаменталним, увек постоје околности када је плодотворно не придржавати га се. Тако, на пример, могу бити дозвољене *ad hoc* хипотезе или хипотезе које противрече установљеним експерименталним резултатима. Све ово нам указује на то да су, поред рационалних принципа, у научном истраживању једнако важне и интуиција и имагинација. Супротно могућим погрешним тумачењима, овако схваћен методолошки плурализам не имплицира да је сам ток научног истраживања арбитран, већ само да се он не може редуковати на апстрактне принципе рационалности.

У претходним разматрањима пружили смо аргументе у прилог Фајерабендовој тези о томе да, супротно традиционалном схватању, *истина* и универзални *научни метод* не представљају инхерентне одлике научних теорија. Из угла традиционалног приступа, поред ових одлика, оно што такође науку чини супериорним обликом људске духовности јесте њена рационалност, односно вредносна неутралност. Наиме, традиционална филозофија науке јесте рационалистичка, односно садржај и промене научних теорија

посматра искључиво као резултат иманентних фактора, а не и спољашњих и произвољних. У овом делу рада настојаћемо да пружимо аргументе у прилог екстерналистичкој тези, односно схватању да је развој науке под утицајем како унутрашњих, тако и спољашњих, односно друштвених фактора, па се сама наука не може сматрати вредносно неутралном творевином.

За разлику од уметности, културних садржаја уопште, религијских и филозофских идеја, научне теорије традиционално нису перципиране као одраз *духа времена*, односно специфичне културне заједнице и историјског тренутка. Док су се поменуте форме људске духовности посматрале као резултат спољашњих фактора, као што су интереси одређене групе, индивидуалне преференције, циљеви, вредности или поглед на свет њихових стваралаца, наука је сматрана искључиво рационалном делатношћу. Овакав приступ науци можемо окарактерисати као рационалистички, односно интерналистички: развој науке, њени методи и циљеви нису подложни утицајима друштвене средине, односно ни у којој мери не зависе од фактора који су спољни у односу на саму науку. Они су искључиво диктирани унутрашњим - рационалним разлозима. Сходно томе, науку можемо посматрати као потпуно аутономну творевину, која, за разлику од уметности, религије или филозофије, не захтева никакво додатно психолошко или социолошко објашњење. У том смислу, рационалистичка, односно интерналистичка теза имплицира да је не само лако, већ и важно повући јасну границу између онога што јесте и што није наука.

Супротно оваквом схватању, екстерналистичка теза имплицира да су и научне теорије под утицајем произвољних, друштвених фактора, иако тај утицај није увек лако уочити. У том смислу, наука се не може сматрати потпуно рационалном, односно вредносно неутралном творевином, па, самим тим, ни супериорном у односу на друге форме људске духовности. Наиме, иако то није увек очигледно, сам садржај и промене научних теорија јесу под утицајем одређене парадигме, односно система референције који обухвата специфичне индивидуалне и групне интересе, преференције, идеолошке и метафизичке претпоставке. Сви ови фактори су међусобно испреплетени, па их није лако идентификовати.

Као пример утицаја друштвених, односно политичких и економских фактора на сам садржај научних теорија можемо навести Дарвинову теорију еволуције (Синђелић 2005б, 231). Наиме, ова теорија настала је у Енглеској у доба велике друштвене кризе, односно смене два система: феудалног, аристократског и аграрног са једне стране, и капиталистичког, индустријског и ривалског, са друге. Овај друштвени сукоб одражавао је сукоб између различитих идеологија, односно економских теорија; насупротив дотадашњој економској доктрини државне интервенције, појављује се нова, *laissez-faire* економија која подразумева слободну и неограничену конкуренцију. Управо у том историјском тренутку долази до важних промена у биологији, односно настаје Дарвинова теорија, која представља рефлексiju великих друштвених и идеолошких промена. Принципи новог друштвено-економског уређења огледају су и на плану биолошке теорије: као што се у друштву појединци међусобно такмиче око ограничених ресурса, тако се и у природи јединке и врсте боре по законима природне селекције.

Уколико бисмо сумирали претходна разматрања, Фајерабендово схватање науке у целини можемо окарактерисати као релативистичко. Уколико научне теорије не могу да претендују на истинитост, објективност, аутономност и универзалну рационалност, онда се наука не може сматрати супериорним обликом људске духовности. Поред научне слике света, једнако су нам потребна и легитимна алтернативна гледишта, односно алтернативни погледи на свет. Релативистичко становиште имплицира, дакле, плурализам, насупротив рационалистичком - које имплицира монизам.² У овом контексту битно је напоменути да Фајерабенда не треба разумети као противника саме науке, већ њеног догматизма и доминантног положаја у савременом свету. У том смислу, његову критику треба разумети као критику рационализма западне филозофије генерално посматрано (Берберовић 1990, 265).

2 Питање етичког и културног релативизма и плурализма важно је питање данашњих демократских друштва, и тиче се демократске политичке културе (видети Станчић 2012, 51–59)

ПОЛОЖАЈ НАУКЕ У ДЕМОКРАТСКОМ ДРУШТВУ

Уколико бисмо сумирали претходна разматрања, можемо да разумемо позадину Фајерабендовог става о томе да је наука „само једна од многих идеологија које покрећу друштво, и треба да буде третирана као таква.” Политичка импликација оваквог схватања јесте да је, како Фајерабанд истиче - „неопходно *формално одвајање државе и науке* баш у смислу у коме сада постоји формална подвојеност државе и цркве.” Наиме, наука данас заузима доминантну позицију у друштву - такву да је, за разлику од других садржаја, изузета од сваке критике. У том смислу, Фајерабанд говори о „шовинизму научног естаблишмента”, односно преваленцији науке - као претњи по демократију (Фајерабанд 1985, 358).

Научни стил мишљења представља једну од кључних карактеристика модерног доба; напредак науке и технике омогућио је унапређење целокупног човековог живота. Међутим, поред ове неспорне позитивне димензије, не сме се изгубити из вида и негативна страна техничко-технолошког развоја. Наиме, у савременом свету је нарочито изражена опасност од злоупотребе научних резултата, односно њихових негативних ефеката, који, у крајњој консеквенци, могу да доведу у питање сам опстанак човечанства. Зато је потребно преиспитати положај и улогу науке у данашњем друштву; ова дискусија треба да се одвија у оквиру политикологије науке. У том смислу, најпре треба разорити сам мит о неутралности науке, односно указати на потребу за демократском контролом развоја науке и образовних институција (Agassi 2014, 67).

Фајерабендово преиспитивање положаја и моћи науке у данашњим демократским друштвима припада оним токовима савремене теорије науке познатим под именом *критика науке* (Берберовић 1990, 316). Наиме, по Фајерабендовом мишљењу, у демократском и слободном друштву треба да има места за многе идеје, доктрине и културне традиције, које могу бити међусобно инкомпатибилне или чак несамерљиве. Као што у таквом друштву сви појединци имају једнака права, тако и све традиције треба да имају једнака права и могућности; ово је позиција политичког релативизма (Feuerabend 1978, 83). Сходно томе, западну рационалистичку културу и цивилизацију (а са

њом и западну науку) треба посматрати не као супериорну, већ само као једну од многих културних традиција.

Релативистичко становиште, дакле, имплицира да све културне традиције имају равноправан положај, односно да ниједна слика света не може да претендује на универзално важење. У модерним западним државама, пак, научни стил мишљења има доминантан положај, док су други облици људске духовности попут религије, уметности или филозофије потиснути у други план. У демократском друштву, међутим, ниједан поглед на свет не би требало да буде прокламован као универзална истина. У том смислу, Фајерабенд истиче да у самим демократским друштвима научне идеје не подлежу демократским процедурама одлучивања, и управо је то је оно што би требало променити (Feuerabend 1978, 74). Овакав став заснован је, између осталог, на идеји да „резултати науке представљају за човечанство морални изазов” (Arel 1980, 484 цитирано у: Берберовић 1990, 333). Другим речима, наука је сувише озбиљан и потенцијално опасан подухват, да би била препуштена искључиво научницима и политичарима.

Зашто Фајерабенд инсистира на раздвајању науке и државе, односно демократизовању науке? Разлози за овакво раздвајање нису само теоријски. Наиме, увек је присутна опасност да наука, посредством образовних институција, буде у служби пропагирања одређене државне идеологије.³ На тај начин долази до догматизације научног знања, односно опасне униформности мишљења. У том смислу, Фајерабенд истиче да је доминантан положај науке у савременом друштву резултат политичких, институционалних, па чак и војних притисака (Feuerabend 1978, 102). Управо из ових разлога он предлаже да о резултатима и циљевима науке одлучују демократски изабрана саветодавна тела, која ће углавном чинити лаици. Научници могу бити консултовани у вези са важним питањима, али им не треба поверити крајњи суд (Фајерабенд 1985, 358).

Каква је онда улога експерата у слободном друштву? Многи примери из историје науке нам указују на то да научници могу доћи до блиставих идеја, али и да су једнако способни и

³ Као пример овакве подређености науке специфичној идеологији, односно тоталитаристичког уплитања државе, Фајерабенд наводи аферу Лисенко (Фајерабенд 1985, 358).

за „болне грешке” (Feuerabend 1999b, 126). Они такође могу бити под, свесним или несвесним, утицајем одређене државне идеологије, односно партикуларних интереса. Ипак, како напомиње Фајерабенд, све ово не сугерише да би, на пример, у болницама уз лекаре, раме уз раме, односно са једнаким ауторитетом, требало да раде и вештице. Оно што се сугерише јесте да само одлучивање о томе не треба да буде остављено искључиво лекарима, већ и лаицима, као и стручњацима из других области; болнице су у служби заједнице, па би сви чланови заједнице - експерти, као и лаици - требало да заједно доносе одлуке (125).

Оно што је Фајерабенд заправо настојао да нагласи јесте то да слободно друштво не сме бити „остављено на милост сопственим институцијама - оно мора бити способно да их надгледа и контролише”. Политичке импликације оваквог схватања састоје се у томе да сами грађани треба да активно партиципирају, тј. процењују и вреднују резултате и циљеве науке, као једне од најважнијих друштвених институција, и да у односу на то одлучују, на пример, о финансијској подршци одређеним научним пројектима и идејама или смањењу утицаја науке на образовање у основним и средњим школама (Feuerabend 1999a, 218). Показује се, дакле, да је питање демократизације одлучивања у вези са важним питањима науке заправо питање могућности опстанка човечанства, односно питање остварења еманципаторског потенцијала научних резултата и, са друге стране, спречавања њихових потенцијално погубних ефеката.

Сумирајући целокупна претходна разматрања, Фајерабендову позицију можемо да окарактеришемо као плуралистичку; оваква позиција имплицира коегзистенцију алтернативних погледа на свет, који се међусобно допуњују и обогаћују. Када је реч о односу државе према образовним институцијама, оваква позиција подразумева неговање духовне независности, слободног и неспутаног мишљења, насупротив наметању специфичне доктрине. Теоријско становиште, дакле, има своје важне етичке и политичке импликације; док теоријски и методолошки монизам води конформистичкој етици и ауторитарном хабитусу, плурализам - са својом фалибилистичком димензијом - представља део ширег

хуманистичког становишта (Берберовић 1990, 335–336). Плуралистичка позиција води, дакле, остварењу слободног и хуманијег друштва, у коме ће појединци водити живот „који су сами изабрали отворених очију” (Фајерабенд 1985, 361).

РЕФЕРЕНЦЕ

Берберовић, Јелена. 1990. *Филозофија и свијет науке - огледи из савремене филозофије науке*. Сарајево: „Свјетлост”.

Синђелић, Светозар. 2005а. „Истина као негативна вредност.” У *Релативност научне рационалности*, 239–254. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Синђелић, Светозар. 2005б. „Парадигме и утицај друштвених фактора на науку.” У *Релативност научне рационалности*, 217–239. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Синђелић, Светозар. 2005в. „Пол Фајерабенд (1924–1994).” У *Релативност научне рационалности*, 255–257. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Станчић, Вишња. 2012. „Проблем моралног разилажења - етички и културни релативизам.” *Култура полиса* 19 (3): 51–59.

Фајерабенд, Пол. 1985. „Како заштитити друштво од науке.” У *Филозофија науке*, ур. Невен Сесардић, 350–363. Београд: Нолит.

Agassi, Joseph. 2014. *Popper and His Popular Critics - Thomas Kuhn, Paul Feyerabend and Imre Lakatos*. Springer.

Feyerabend, Paul. 1978. *Science in a Free Society*. London: NLB.

Feyerabend, Paul. 1993. *Against Method*. London: Verso.

Feyerabend, Paul. 1999а. ”Democracy, elitism and scientific method.” In *Knowledge, Science and Relativism*, ed. John Preston, 212–226. Cambridge: Cambridge University Press.

Feyerabend, Paul. 1999b. "Experts in a free society." In *Knowledge, Science and Relativism*, ed. John Preston, 112–127. Cambridge: Cambridge University Press.

Visnja Stancic, Misa Stojadinovic

**THE RELATIONSHIP BETWEEN SCIENCE AND
DEMOCRACY: PAUL FEYERABEND'S VIEW**

Resume

Given the fact that the development of science and technology is one of the most distinctive feature of the modern age, it is of great, not merely theoretical, importance to re-examine the meaning, scope and position of science in contemporary democratic societies. Firstly, the authors analyse and compare traditional understanding of science with the so called *new image* of science within the contemporary philosophy of science and epistemology. This kind of approach is presented through Feyerabend's view of the very nature of science and its dominant position and power in a democratic society. In the light of the mentioned considerations, the authors indicate the shortcomings of the traditional theory of science which attributes the supremacy and success of science to its truthfulness, rationality, universal scientific method and value neutrality. Due to these reasons the authors conclude that Feyerabend's critique of science supremacy and its dominant position today, as well as his quest for democratization of decision making regarding relevant scientific issues are justified and well grounded.

Keywords: Feyerabend, democracy, science, rationalism, relativism, pluralism.

* Овај рад је примљен 25. августа 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. септембра 2020. године.